

**ROMANDA ANLATICI
VE
BAKIŞ AÇISI**

**Tanzimat Dönemi
(1860-1896)**

Ayşe Sandıkkaya Aşır: 1984 yılında Ankara’da doğdu. 2007’de Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Aynı yıl Manisa Celal Bayar Üniversitesinde yüksek lisansa başladı. 2009’da bitirdiği yüksek lisansının ardından Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalında başladığı doktora eğitimini “Tanzimat Dönemi Romanlarında Bakış Açısı” başlıklı tezini savunarak 2020’de tamamladı. Hâlen Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

**ROMANDA ANLATICI
VE
BAKIŞ AÇISI**

**Tanzimat Dönemi
(1860-1896)**

Ayşe Sandikkaya Aşır

İÇİNDEKİLER

Romanda Anlatıcı ve Bakış Açısı / Fazıl Gökçek /	7
Ön Söz /	11
Giriş /	15

I. BÖLÜM

ANLATI TEORİLERİ /	21
1. Anlatı /	21
2. Bildirişim Modeli /	23
a) Wolf Schmid'in Bildirişim Modeli /	24
b) Neumann ve Nünig'in Bildirişim Modeli /	31
c) Seymour Chatman'ın Bildirişim Modeli /	31
3. Anlatı Düzeyleri /	32
4. Anlatıcı Tipolojileri /	36
a) Wolf Schmid'in Tipolojisi /	36
b) Rimmon-Kenan'ın Anlatıcı Tipolojisi /	44

II. BÖLÜM

BAKIŞ AÇISI TEORİLERİ /	49
Bakış Açısı, Perspektif ve Odaklanma /	49
Henry James /	52
Selden L. Whitcomb /	55
Percy Lubbock /	56
E.m. Forster /	58
Cleanth Brooks-Robert Penn Warren /	59
Franz Karl Stanzel /	61
Norman Friedman /	70
Boris Uspensky /	79
Gérard Genette /	85
Mesafe /	86
Perspektif /	88
Shlomith Rimmon-Kenan /	94
Mieke Bal /	100
Monika Fludernik /	102
Wolf Schmid /	104
Luc Herman ve Bart Vervaeck /	113

II. BÖLÜM

ESER İNCELEMELERİ /	115
Tanzimat Dönemi Türk Romanında Anlatıcı ve Bakış Açısı /	115

Yeniçeriler / 116
Hasan Mellâh / 136
Zeyl-i Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar / 159
Karı Koca Masalı / 180
Felâtn Bey ile Rakım Efendi / 192
Yeryüzünde Bir Melek / 212
Müşahedat / 236
Taaffüf / 256
Hikmet-i Peder / 274
İntibah / 291
Sergüzeşt / 304
Şık / 321
Muhadarat / 331
Zehra / 344

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME / 359

TERİMLER / 371

KAYNAKÇA / 373

DİZİN / 381

ROMANDA ANLATICI VE BAKIŞ AÇISI

Fazıl Gökçek

“Romanda anlatıcı ve bakış açısı” bir bakıma romandaki her şey demektir. Çünkü bir anlatı metnini tayin eden en önemli unsurlar bunlardır. Diğerleri ham malzemeden ibarettir ve bu malzemeler kendi başına bir değere sahip olsalar da anlatıcının kendisi için tayin ettiği yerden bakılarak sunulmadan, yani bir düzene sokulmadan önce roman sanatı bakımından bir değer taşımazlar.

Türk yazarları Batı edebiyatından aldıkları roman türünü peşinen kabul etmişlerdir. Ahmet Mithat Efendi gibi -mesela Namık Kemal kadar- geleneğe sırtını dönmemiş bir yazarımız bile, 1874'te yayınladığı *Hasan Mellah*'ın önsözünde, ancak üç yıldır romanla tanışmış bir edebiyatın yazarı olduğunu söyler. Neyse ki uygulamada sadece Ahmet Mithat Efendi değil, Namık Kemal bile, Doğu'nun ve Türk edebiyatının anlatı geleneğini yok saymamış ve kendilerini Batı'da öykündükleri yazarlardan ayıran bize özgü anlatma biçimleri denemişlerdir. Bu yüzdendir ki Nabizade Nazım'ın *Zehra*'sında Habibe Molla'nın Suphi'yi nasıl bulduğunu Zehra'ya anlattığı konuşma gibi, Recaizade Ekrem'in *Araba Sevdası*'nda Bihruz Bey'in, Keşfi'nin bağ evinde bekçi tarafından gördüğü muamele üzerine dönüş yolunda kendi kendine konuşması gibi, o tarihlerde henüz Batı romanında örnekleri görülmeyen, fakat yüz yıl başından sonra keşfedilecek “bilinç akışı” örnekleri ile karşılaşırız. Ahmet Mithat Efendi'nin romanları ise daha ilk kalem tecrübelerinden itibaren yazarın -farkında olarak veya olmayarak- geleneksel

anlatılardan kotardığı ve Batı romanından öğrendiği imkânlarla zenginleştirdiği özgün anlatma yöntemleriyle doludur. *Letaif-i Rivayat*'taki hikâyelerden “Ölüm Allah’ın Emri” ile başladığı -bugün postmodern anlatının çok önemseddiği- üstkurmaca yöntemini *Müşahedat* ve *Hikmet-i Peder*'de son derece karmaşık ve ustalıkla bir şekilde kullanan Ahmet Mithat Efendi'nin bu başarısının arkasında kuşkusuz ortaoyunu ve meddah anlatısı vardır. Yazarın roman kişisi olarak kurguya dahil edilmesinin ve roman kişilerinin yazarla birlikte romanın yazılışına ortak edilmesinin de bu geleneksel anlatılarla ilişkisi vardır.

Yıllardan beri dile getirdiğim, bazı yazılarımda da altını çizdiğim bir iddiam var: Türk romanı Halit Ziya'nın öncülüğünü yaptığı yoldan değil de Ahmet Mithat Efendi'nin açtığı kanaldan ilerlemiş olsaydı, Halit Ziya gibi kudretli yazarlar da Ahmet Mithat Efendi'nin açtığı yolu izlese ve bu kanalı genişletselerdi dünya romanı içerisinde “Türk romanı” diye anılacak özgün bir anlatımız olurdu. Bu, Marquez'in Batı romanına yaptığı katkıya benzer bir katkı olabilirdi. Halit Ziya da Mehmet Rauf da kuşkusuz büyük yazarlardır, yazdıkları eserlerin değerini yadsımak istemiyorum, fakat bir *Aşk-ı Memnu*'nun veya bir *Eylül*'ün benzerlerini ve belki daha iyilerini İngiliz, Alman, Fransız, Rus veya İspanyol yazarlarının eserleri arasında bulabiliriz. Peki *Müşahedat* gibi bir romanı veya *Karı Koca Masalı* gibi bir anlatıyı bulabilir miyiz? Bu yüzdendir ki Ahmet Mithat Efendi'nin bazı romanlarının, yayımlandıkları tarihlerde, Fransızcaya ve İngilizceye çevrildiğini biliyoruz, (Bu konu henüz yeterince bilinmemektedir; *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde bu çevirilerin haberleri vardır.) fakat Halit Ziya'nın veya Mehmet Rauf'un romanlarının böyle bir ilgi gördüğüne dair bilgiye sahip değiliz.

Bu düşüncelerden hareketle yıllardır odağında Ahmet Mithat Efendi'nin bulunduğu çalışmalar yapıyor ve bu doğrultuda tezler yaptırıyorum. Ayşe Sandıkkaya Aşır'ın doktora tezi olarak hazırladığı, şimdi bir kitaba dönüşerek okuyucu karşısına çıkan bu çalışma da bu düşüncenin ürünüdür. Bu ve benzeri çalışmaların, 1980'li yıllardan itibaren geleneğin dilini yoklamaya çalışan

bazı yazarlarımızın cesaretini artıracakğı kanısındayım.

Ayşe Sandıkkaya Aşır, çeşitli anlatı modelleri ve bakış açısı tipleri üzerine kapsamlı teorik bilgiler verdikten sonra, Ahmet Mithat Efendi'nin *Yeniçeriler*, *Hasan Mellah*, *Karı Koca Masalı*, *Felatun Bey ile Rakım Efendi*, *Yeryüzünde Bir Melek*, *Taaffüf*, *Müşahedat* ve *Hikmet-i Peder*, Namık Kemal'in *İntibah*, Sami Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt*, Hüseyin Rahmi'nin *Şık*, Fatma Aliye Hanım'ın *Muhadarat* ve Nabizade Nazım'ın *Zebra* romanları üzerinden Tanzimat dönemi Türk romanının özgün taraflarını anlatıcı ve bakış açısı odağında incelemiş ve ortaya çok değerli sonuçlar çıkarmıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin birçok romanına karşılık diğer yazarların sadece birer romanının ele alınmasının sebebi tahmin edilebilir: Ahmet Mithat Efendi diğer yazarların kaleme aldığı romanların tamamından birkaç kat daha fazla sayıda roman yazmıştır. Hüseyin Rahmi'nin de epeyce romanı vardır, fakat bunların çoğu çalışmanın sınırlarının dışında kalan tarihlerde kaleme alınmıştır. Ayşe Aşır'ın yaptığı çalışmada ortaya koyduğu sonuçlar, romanımızın özgünlüğünü gösteren ve bu romanlara artık modern romanın bakış açısıyla küçümseyerek değil, ciddiye alarak bakmamız gerektiğini ortaya koymaktadır.

Modern romanın mutlakçı anlayışı, bizim romanımızı da kısırlaştırmış, yeni açılımların önünü uzun süre tıkamıştır. Bu anlayış, Tanzimat'tan Servet-i Fünun dönemine kadar yazılmış olan romanların roman sanatı bakımından ilk basit denemeler olarak görülmelerine yol açmış, bu eserler -esaret, görücü usulü evlilik, yanlış Batılılaşma gibi- sadece ele aldıkları fikirler bağlamında değerli bulunmuş ve daha çok bu bakımdan incelenmiştir. Ayşe Aşır'ın kitabı gibi çalışmalar, bu eserlere roman sanatının imkânları bakımından yeni bir gözle bakılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu kapının açılması 1980'li yıllardan itibaren bakış açısı ve anlatma yöntemleri bakımından bir arayış içerisinde olan "anlatı"larımız için çeşitlilik ve zenginlik getirecektir. Ayşe Aşır'ın kitabının özellikle hikâye ve roman alanında kalem oynatmak isteyen geleceğin yazar adayları tarafından dikkate alınacağını umuyorum. Bu umudun gerçekleşmesi dileğiyle...

ÖN SÖZ

Platon, M.Ö 4. yy'da yazdığı *Devlet*'inde anlatma ile gösterme arasındaki farka dikkat çekerek dinleyicilere olayları nakleden bir aracının olduğundan bahseder. Kurgusal dünyaya ait olan bu aracı varlık, “anlatıcı” olup eserdeki olayların kime, ne zaman, nerede ve nasıl söyleneceğine karar verir. Edebî eser incelemelerinin başlangıç noktasını oluşturan bu kavramı Platon'dan günümüze kadar pek çok araştırmacı incelemiş ve çeşitli teoriler geliştirmiştir. Rimmon-Kenan; düzey, olaylara dâhil olma derecesi, algılanabilirlik ve güvenilirlik gibi daha dar çerçeve içinde anlatıcıyı incelerken Schmid, anlatıcının niteliklerini detaylı bir şekilde ele aldığı çok daha kapsamlı bir tipoloji ortaya koymuştur. Her koşulda bir anlatıcının olduğunu savunan bu teorilerle birlikte anlatıcının varlığını dahi sorgulayan teoriler de bulunmaktadır. Bakış açısı kavramı ise bir disiplin olarak 1960'lı yılların sonuna doğru Fransa'da ortaya çıkmış olup bugün anlatıbilimin en çok tartışılan konularından biri haline gelmiştir. Henry James'in 1884'te “bakış açısı” kavramını ortaya attığı tarihten bugüne kadar konuyla ilgili olarak “perspektif”, “vizyon” ve “odaklanma” gibi terimler kullanılmış; ancak araştırmacılar, ne terimler ne de terimlerin içeriği üzerinde tam bir anlaşmaya varamamıştır. Hem anlatıcı hem de bakış açısı konusunda teorisyenlerin bir uzlaşmaya varamamış olması konunun güncelliğini korumasına ve yeni teoriler geliştirilmesine olanak sağlamıştır.

Anlatıcı ve bakış açısı konusunda pek çok görüşün bulunduğu bir ortamda modern Türk edebiyatının ilk örneklerinde

bu unsurların nasıl kullanıldığının tespit edildiği bu çalışma, Tanzimat Dönemi Türk romanıyla ilgili genel bir bilgi verilen “Giriş”ten sonra üç bölümden oluşmaktadır. “Birinci Bölüm”de, anlatıyla kurmaca anlatı arasındaki farka değinilmiş, bildirişim modellerinden, anlatı düzeylerinden ve anlatıcı tipolojilerinden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde sırasıyla James’in, Whitcomb’un, Lubbock’un, Forster’in, Brooks ile Warren’un, Stanzel’in, Friedman’ın, Uspensky’nin, Genette’in, Rimmon-Kenan’ın, Bal’in, Fludernik’in, Schmid’in ve Herman ile Vervaeck’in bakış açısıyla ilgili görüşlerine yer verilmiş ve varsa konuyla ilgili teorileri açıklanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, yazdığı otuz beş romanla Tanzimat Dönemi Türk romanını büyük ölçüde şekillendiren Ahmet Mithat Efendi’nin romanları ve dönem içerisinde Ahmet Mithat Efendi çizgisini takip eden Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın *Şıkı*, Fatma Aliye Hanım’ın *Muhadaratı*, romanın bir tür olarak itibar kazanmasını sağlayan Namık Kemal’in *İntibahı*, Samipaşazade Sezai’nin *Sergüzeşt*i ve son olarak da edebiyatımızın ilk realist roman denemesi olan Nabizade Nazım’ın *Zebra’sı* incelenmiştir. Bu bölümde eserler kronolojik olarak değerlendirilerek anlatıcının ve bakış açısının Tanzimat Dönemi Türk romanındaki seyrinin gösterilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın teori kısmında anlatıcıyla ilgili olarak Schmid’in, Chatman’ın ve Neumann ile Nünning’in modellerine yer verilmişken uygulama kısmında Schmid’in modeli hepsini kapsayacak genişlikte olduğu için eserlerdeki anlatıcılar sadece onun modeli kullanılarak incelenmiştir. Eserlerdeki anlatıcı tipolojisini belirlemek için ise hem Schmid’in hem de Rimmon-Kenan’ın tipolojisinden yararlanılmıştır. Schmid’in tipolojisi son derece detaylı olmasına rağmen bazı kavramların yeterince açıklanmamış ve bazılarının ise çok iç içe geçmiş olmasından dolayı Rimmon-Kenan’ın modeli de kullanılmıştır. Seçilen romanlar Brooks ile Warren’un, Stanzel’in, Friedman’ın, Uspensky’nin, Genette’in, Rimmon-Kenan’ın ve Schmid’in bakış açısı model-

leri doğrultusunda incelemiştir. Yukarıda ismi zikredilen teorisyenlerin bakış açısı modelleri bazı noktalarda birbirine yakın olsa da konuyu ele alış biçimlerindeki farklılıklar, eserlerde kullanılan bakış açılarını doğru bir şekilde tespit edebilmeyi sağladığı için eser incelemelerinde bu teorisyenlerin modellerinden faydalanılmıştır.

“Sonuç” kısmında, Tanzimat Dönemi Türk romanında anlatıcının konumu ve bakış açısının kullanımı konusunda ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir. Ayrıca okuyucuların çalışma içerisinde kullanılan kavramların anlamlarına kolaylıkla ulaşabilmesi için çalışmanın sonuna “Terimler Sözlüğü” de eklenmiştir.

2020 yılında Ege Üniversitesi’nde *Tanzimat Dönemi Romanlarında Bakış Açısı* adıyla bir doktora tezi olarak savunulan bu çalışmanın kitap halinde basılması söz konusu olunca çalışmada birtakım değişiklikler yapılmış, bu sayede çalışmanın akademik dilin kuruluşundan kurtarılması amaçlanmıştır. Bununla birlikte söz konusu tezin çerçevesi dışına çıkılmamıştır.

Teorik çalışmaların son derece yetersiz olduğu bir dönemde bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkıları olan ve doktora eğitimim boyunca yardımlarını benden esirgemeyen, her zaman bilgileriyle yolumu aydınlatan Prof. Dr. Yavuz Akpınar’a, Prof. Dr. Şerife Çağın’a, Doç. Dr. Harika Durgun’a ve Doç. Dr. Bahar Dervişcemaloğlu’na teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Tabii ki asıl teşekkürü, danışman hocam sayın Prof. Dr. Fazıl Gökçek’e borçluyum. Bu konuda çalışmaya beni yönlendiren, çalışmamın her aşamasını titizlikle takip eden, sorularıma verdiği cevaplarla her zaman yol gösterici olan hocama saygı ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Manevi destekleriyle her zaman yanımda olan sevgili eşime, çocuklarıma ve aileme de sonsuz teşekkürler. Ayrıca bu çalışmanın kitap haline gelmesinde emeği geçen Ömer Faruk Ergezen’e de teşekkür ederim.

Ayşe Sandıkkaya Aşır
Kastamonu, 2024

GİRİŞ¹

Batı kültürünün yoğun bir şekilde etkisi altında kaldığımız 19. yüzyılda, Türk edebiyatı Yusuf Kâmil Paşa'nın 1859'da Fene- lon'dan özetleyerek çevirdiği *Telemak* ile romanla tanışır. Bu çevirinin Batılı anlamda romandan ziyade dil ve üslup olarak eski inşa geleneğine bağlı olduğu görülür. Üç yıl sonra Victor Hugo'nun *Sefiller*'inden yine özetlenerek çevrilen ve *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis* gazetesinde tefrika edilen *Mağdurin Hikâyesi* "gazeteci üslubuna uygun ve yalnız işin olay tarafını anlatan"² bir dille çevrilmiştir. 1864'te Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi, Daniel Defoe'nun *Robinson* eserini Arapçadan Türkçeye sade bir dille çevirmiştir. 1869'da Recaizade Mahmut Ekrem'in Chateaubri- and'dan çevirdiği *Atala* tercümesi *Hakâyik-ül-Vakayi* dergisinde yayımlanır. Türk edebiyatında önemli bir etkisi olan, özellikle roman karakterlerinin okuduğu Saint-Pierre'nin *Paul ve Virginie*'i 1870'te *MümeYYiz* gazetesinde tefrika edilmeye başlanır. Aynı yıl Tanzimat Dönemi Türk edebiyatını dil ve üslup açısından büyük ölçüde şekillendirecek olan Ahmet Mithat Efendi'nin *Letaif-i Rivayat* serisinden sekiz hikâyesi yayımlanır. 1872'de Teodor

¹ Bu giriş yazısı hazırlanırken yararlandığımız kaynaklar şunlardır: Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, (Sunuş ve Notlar: Handan İnci), Kapı Yay., 2016.; Fazıl Gökçek, "Tanzimat Dönemi Türk Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi" *Küllerinden Doğan Anka- Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yay., 2012.; Güzin Dino, *Türk Romanının Doğuşu*, Agora Kitaplığı, 2008.; İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumburiyet'e 1839-1920*, Dergâh Yay., 2006.; Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman*, İletişim Yay., 2009. Bundan sonra aynen alıntı yapılmadıkça yararlanılan kaynaklara atıfta bulunulmayacaktır.

² Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman*, İletişim Yayınları, 2009, s. 157.

Kasap tarafından çevrilip *Diyojen* dergisinde tefrika edilmeye başlanan *Monte Cristo Kontu*'nun Türk edebiyatı, özellikle de Ahmet Mithat Efendi üzerinde büyük etkisi olmuştur. Yine bu yıllarda Lamartine, Alexandre Dumas Fils, Octave Feuillet, Paul de Kock, Eugéne Sue gibi pek çok romantik yazarın eseri Türkçeye çevrilmiştir. Bu nedenle büyük ölçüde romantizmin etkisi altında şekillenen Türk romanı 1870'li yıllarda Ahmet Mithat Efendi ile birlikte doğar.

1872'de Şemsettin Sami'nin, ilk görüşte âşık olma ve olağanüstü tesadüfler açısından âşık hikâyelerine benzeyen, *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ı yayımlanır.

1874 ve 1875'te sadece Ahmet Mithat Efendi'nin romanları vardır. 1874'te *Monte Cristo*'ya nazire olarak yazdığı ve okuyucunun büyük beğenisini kazanan *Hasan Mellâh* yayımlanır. Eser, yazarın her şeyi bilen anlatıcının bakış açısıyla birlikte bir karakterin bakış açısından da yararlandığı ilk romanı olması yönüyle dikkat çekicidir. Aynı yıl yayımlanan *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş*, her şeyi bilen anlatıcının bakış açısından anlatılmakla beraber, anlatıcı sık sık bildiklerini nasıl öğrendiğini açıklama ihtiyacı hissetmiştir. 1875, Ahmet Mithat Efendi'nin dört eserinin yayımlandığı bir yıl olmuştur. İlk olarak okuyucuların isteği nedeniyle *Zeyl-i Hasan Mellâh*'ı, arkasından da *Hasan Mellâh*'a hem konu hem de karakterlerin bakış açısından yararlanılması açısından çok benzeyen *Hüseyin Fellâh*'ı yazmıştır. Orhan Okay'ın "basit bir monolog" olarak nitelediği *Karı Koca Masalı* ne anlattığından çok nasıl anlattığıyla dikkat çeken bir eserdir. *Felâhun Bey ile Rakım Efendi* ise alafranga tipin ayrıntılı olarak ele alındığı ilk romandır.

1876'da *Paris'te Bir Türk* ile bazı edebiyat tarihlerinin "ilk edebî roman" olarak kabul ettiği *İntibah* yayımlanır. *Paris'te Bir Türk'te*, anlatıcı eserin muharriri olduğunu söyleyerek kendini gerçek yazarla özdeşleştirir. Ayrıca eserde her şeyi bilen anlatıcının bakış açısı kullanılmakla beraber, anlatıcı eserin muharriri olmasına rağmen bazı şeyleri bilemediğini söyler.

1877'de Ahmet Mithat Efendi'nin *Don Kişot*'tan esinlenerek